

آموزش از دور و توسعه انسانی (مورد دانشگاه پیام نور)

دکتر یزدان ابراهیمی *

چکیده

توسعه آموزش عالی از منابع اصلی توسعه انسانی کشورها به حساب می‌آید. دو دهه از زمانی که برای اولین بار از شاخص توسعه انسانی توسط برنامه توسعه سازمان ملل برای طبقه‌بندی کشورها با رویکرد توسعه انسانی استفاده شده، می‌گذرد. بر اساس این شاخص میزان تحصیلات، متوسط درآمد و متوسط طول عمر تعیین‌کننده رتبه کشورها در توسعه انسانی است. هدف از این مقاله بررسی تأثیر آموزش از دور در آموزش عالی بر توسعه انسانی است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی به شیوه بررسی تحلیل روندها به بررسی اثر آموزش از دور بر توسعه انسانی ایران پرداخته است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که آموزش عالی با استفاده از روش‌های جدید آموزش از دور و حذف بسیاری از محدودیت‌های مکانی و زمانی در آموزش‌های متداول، توانسته است بخشی از افرادی را که دانشگاه‌های رسمی و سنتی قادر به ارائه خدمات آموزشی به آنها نیستند، پوشش دهد و کمک شایان توجهی را از طریق انباشت سرمایه انسانی، افزایش نرخ پوشش تحصیلی، افزایش دسترسی و برابری آموزشی، مشارکت بیشتر زنان، کاهش هزینه تحصیل و استفاده از روش‌های نوین آموزشی به توسعه انسانی در کشور بنماید. افزون بر این نتایج پژوهش نشان می‌دهد که از سال ۲۰۰۰ تا سال ۲۰۰۷ اثر آموزش از دور بر شاخص توسعه انسانی افزایش داشته است و به ۰/۰۰۳ رسیده است.

واژگان کلیدی: آموزش از دور، توسعه انسانی، دانشگاه پیام نور، آموزش عالی

مقدمه

مردم ثروت واقعی یک کشور هستند. هدف اصلی توسعه خلق محیطی برای زندگی طولانی‌تر، سالم‌تر و خلاقانه‌تر انسان‌هاست (برنامه توسعه سازمان ملل^۱، ۱۹۹۰). توسعه انسانی با تأکید بر آزادی افراد در کسب دانش، سلامت بیشتر و لذت بردن از کسب استانداردهای زندگی، فرایند بسط دامنه انتخاب انسان‌ها تعریف شده است (برنامه توسعه سازمان ملل، ۲۰۱۰). توسعه انسانی فرایند افزایش انتخاب انسان‌هاست. در اصل، این انتخاب‌ها می‌توانند نامحدود باشند و در طول زمان تغییر کنند. اما در تمام سطوح توسعه دو مورد از آنها یعنی کسب دانش و دسترسی داشتن به منابع مورد نیاز برای رسیدن به استانداردهای مطلوب زندگی، موجب زندگی سالم‌تر و طولانی‌تری داشته باشند (آلکایر^۲، ۲۰۱۰). در این رویکرد، توسعه برای انسان و توسط انسان صورت می‌گیرد، بنابراین، بخش‌هایی که به طور مستقیم به ارتقاء توانمندی‌ها و قابلیت‌های بالقوه انسان مربوط می‌شوند و سرانجام به افزایش کیفیت نیروی انسانی می‌انجامند، از اهمیت ویژه برخوردار می‌شوند. از این رو، انتخاب راهبرد توسعه انسانی در یک کشور، مستلزم توجه خاص به بخش‌های آموزشی و بهداشتی می‌باشد. حرکت در جهت راهبرد توسعه انسانی نیازمند تجدیدنظر در تخصیص منابع به بخش‌های مختلف براساس سهم آنها در توسعه انسانی است. بدین لحاظ، عواملی که بر توسعه انسانی اثر مستقیم می‌گذارند، در این رویکرد مورد توجه ویژه هستند. آموزش از دور به عنوان نهادی که از جنبه‌های گوناگون موجب گسترش دامنه انتخاب انسان‌ها می‌شود، در این رویکرد بسیار مورد توجه است.

با توجه به نقش تعیین‌کننده افزایش کیفیت نیروی انسانی در توسعه انسانی در کشور، این مقاله به بررسی اثر آموزش از دور دانشگاه پیام نور به عنوان بزرگترین و مهم‌ترین مرکز ارائه‌کننده خدمات آموزش از دور در کشور بر توسعه انسانی ایران، می‌پردازد.

مبانی نظری و پیشینه

مفهوم توسعه به معنای امروزی آن، پس از جنگ جهانی دوم و ملموس شدن شکاف اقتصادی و اجتماعی کشورهای صنعتی و پیشرفته با کشورهای دیگر مطرح گردید. ثمره تبدیل شدن کشورهای توسعه‌یافته و صنعتی از جامعه‌ای کشاورزی به جامعه‌ای

-
1. United Nations Development Programme (UNDP)
 2. Alkire

صنعتی و مدرن، بهبود وضعیت مادی و رفاه عمومی به همراه تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بود. کشورهای در حال توسعه برای رسیدن به شرایط مطلوب و کاهش فاصله خود با کشورهای توسعه یافته نیازمند اندازه‌گیری کمی و کیفی شکاف موجود بین خود و کشورهای پیشرفته بودند (ابراهیمی (ب) ۱۳۸۸).

برای محاسبه اندازه کمی شکاف توسعه در بین کشورهای پیشرفته و در حال توسعه عموماً از شاخص‌های کمی استفاده می‌شود. در عمل، شاخص‌های متفاوت بوجود آمده است که سالانه توسط کشورها و مجامع بین‌المللی مورد محاسبه قرار می‌گیرند. این شاخص‌ها تفاوت و اختلاف کشورها را از لحاظ توسعه یافتگی نشان داده و آنها را مورد مقایسه قرار داده و رتبه‌بندی می‌کنند. یکی از مهم‌ترین مفاهیم و شاخص‌هایی که از سال ۱۹۹۰ توسط برنامه توسعه سازمان ملل برای رتبه‌بندی کشورها از لحاظ توسعه انسانی معرفی شده است شاخص توسعه انسانی^۱ است که برای کمی کردن مفهوم توسعه انسانی مورد استفاده قرار گرفته است. بنا به تعریف، شاخص توسعه انسانی، شاخصی است که متوسط پیشرفت هر کشور را در سه بعد از توسعه انسانی (طول عمر، دانش و متوسط استاندارد زندگی) اندازه‌گیری می‌کند (بانک جهانی^۲، ۲۰۰۰).

گزارش توسعه انسانی در سال ۱۹۹۰ علاوه بر ارائه شاخص توسعه انسانی، تلاش می‌کند نگاهی فراتر از انباشت ثروت و افزایش درآمد به توسعه داشته باشد. این گزارش، توسعه انسانی را فرایند افزایش انتخاب‌های مردم می‌نامد و از سه بُعد امکان زندگی سالم و طولانی، دسترسی به آموزش و کسب دانش و در نهایت وجود منابع مالی مورد نیاز جهت تامین شرایط استاندارد زندگی برای انسان به مفهوم توسعه انسانی می‌نگرد (برنامه توسعه سازمان ملل، ۱۹۹۰). با این بینش و نگرش شاخص توسعه انسانی بر پایه سطح سواد بزرگسالان، امید به زندگی در بدو تولد و درآمد سرانه به عنوان معیاری که نمایانگر استاندارد زندگی است، طراحی و شکل گرفت.

از مشخصه‌های اصلی توسعه انسانی آن است که برای انباشت سرمایه انسانی^۳ نقش کلیدی و مهمی را قائل است و سرمایه‌های طبیعی و فیزیکی را در خدمت انباشت سرمایه انسانی مهم می‌داند. سرمایه‌گذاری در سرمایه انسانی در شرایطی که بشر بسوی استفاده هر چه بیشتر از دانش در رسیدن به رفاه بیشتر حرکت می‌کند از اهمیت مضاعفی برخوردار شده است. از سوی دیگر انباشت سرمایه انسانی جوامع را به سوی توسعه‌ای پایدار و صرفه‌جویی در استفاده از سرمایه‌های جایگزین مانند سرمایه‌های مادی و طبیعی سوق می‌دهد.

1. Human Development Index

2. world bank

3. Human Capital Formation

نگاه و نگرش توسعه انسانی نگاهی به انسان به عنوان عامل و هدف توسعه است. توسعه انسانی تغییر نگاه از کمیت به کیفیت است. با این وجود برای اندازه‌گیری کیفیت‌ها نیازمند کمی کردن آنهاست. این امر توسط شاخص توسعه انسانی انجام می‌شود. شاخص توسعه انسانی در سطح بین‌المللی می‌تواند برای مقایسه سیاست‌های ملی کشورها و مقایسه آنها مورد استفاده قرار گیرد. به طور مثال کشورهای که از درآمد سرانه یکسانی برخوردارند اما دارای شاخص‌های آموزشی، امید به زندگی متفاوتی هستند. در واقع، دارای شاخص توسعه انسانی متفاوتی خواهند بود. بنابراین شاخص توسعه انسانی برای آنان به معنا تغییر سیاست‌های بهداشتی و آموزشی است تا بتوانند بر سطح شاخص توسعه انسانی خود بیافزایند.

آموزش از دور و توسعه انسانی

امروزه، در شرایط جدید جهانی بر اهمیت دانش و استفاده از آن در توسعه پایدار و افزایش رفاه، به طبع، بر اهمیت انسان و سرمایه‌گذاری بر روی آن تأکید می‌شود. مهم‌ترین نوع سرمایه‌گذاری بر روی انسان، آموزش آنها به خصوص آموزش رسمی است. هر چند در ابتدای راه توسعه، آموزش‌های پایه از اهمیت و بازدهی بیشتری برخوردارند، اما در مراحل بعدی و پیشرفته‌تر توسعه، آموزش عالی از اهمیت خاص برخوردار است. در این شرایط، سرمایه‌گذاری بر روی آموزش عالی چگونگی توزیع آن و میزان دسترسی افراد نیز باید مورد توجه قرار گیرد (ابراهیمی، ب) (۱۳۸۸).

در این راستا، آموزش از دور، شیوه نوینی است که با توجه به گسترش روزافزون فناوری اطلاعات و ارتباطات در سطح ملی و بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته است. در این شیوه با استفاده از مشارکت بیشتر دانشجو، تلاش می‌شود با بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، رسانه‌ها و وسائل ارتباط جمعی و چند رسانه‌ای، خدمات آموزشی مناسب‌تر و سهل‌تری به علاقمندان به ادامه تحصیل در سطح عالی ارائه گردد. در این شیوه سهم بیشتری از آموزش و فرآیند یاددهی - یادگیری بر دوش دانشجو قرار دارد (ابراهیمی، الف)، (۱۳۸۸).

آموزش از دور یکی از راه‌هایی است که کشورها می‌توانند فرصت‌های یادگیری انعطاف‌پذیرتری را ارائه نمایند. آموزش از دور، تاریخی موفق در ارائه آموزش داشته است که قابل مقایسه و حتی بهتر از عملکرد مؤسسات آموزش عالی حضوری در همان کشورهاست. در حال حاضر، دانشجویان زیادی در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه در مؤسسات آموزش از دور برای ادامه تحصیل استفاده می‌کنند (بانک جهانی، ۲۰۰۳: ۱۱).

آموزش از دور، بخش مهمی از سیستم آموزش عالی است. این نظام آموزشی با این ظرفیت و توانایی که دارد، می‌تواند در مناطق دور دست به دانشجویان آموزش ارائه کند و به نیازهای آموزش عالی بزرگسالان پاسخ دهد. آموزش از دور می‌تواند توسط مؤسسات آموزش عالی حضوری یا بوسیله مؤسسات جدیدی که مخصوص آموزش از دور هستند، ارائه شود (بانک جهانی، ۲۰۰۰: ۴۹). آموزش از دور به دلیل این که دسترسی به آموزش عالی را در دورترین نقاط کشور را برای افراد مستعد فراهم می‌کند و آموزش نیز بهره‌وری و درآمد افراد را افزایش می‌دهد، می‌تواند در کاهش فقر و افزایش استانداردهای زندگی در کشور مؤثر افتد.

روش‌های جدید آموزش از دور، بسیاری از محدودیت‌های مکانی و زمانی را که در آموزش افراد خلل ایجاد می‌کنند، برطرف کرده است. بنابراین، توانسته است بخشی از افرادی را که دانشگاه‌های رسمی و سنتی قادر به ارائه خدمات آموزشی به آنها نیستند، پوشش دهند و کمک شایان توجهی به توسعه انسانی نمایند. نیازهای بازارکار دائماً در حال تغییر است و نیاز برای آموزش و بازآموزی به شدت در حال افزایش است. در این چارچوب، آموزش از دور به نظر می‌رسد یکی از مناسب‌ترین و جذاب‌ترین روش‌ها برای روبرو شدن با این تغییرات باشد.

آموزش از دور، می‌تواند روشی مؤثر برای آموزش‌های مادام‌العمر و ارتقاء مهارت‌ها باشد؛ همانطوری که برای بازآموزی معلمان از آن استفاده می‌شود. از سویی دیگر، آموزش از دور هزینه بسیار کمتری نسبت به آموزش‌های معمول دارند (بانک جهانی، ۱۹۹۴: ۳۳). در آموزش از دور به دلیل اینکه افراد اغلب شاغلند و یا بطور کلی درصد شاغلین بیش از آموزش‌های حضوری است، هزینه فرصت‌های از دست رفته کاهش یافته و بازدهی اقتصادی آن نسبت به آموزش حضوری افزایش می‌یابد؛ و تمایل افراد برای آموزش از راه دور افزایش می‌یابد که به نوبه خود توسعه انسانی بیشتری را به همراه دارد.

نظام‌های درسی در دانشگاه‌ها به سوی برنامه‌های دانشجوی محور در حرکت‌اند و این حرکت با گسترش اینترنت و فناوری‌های اطلاعات در حال گسترش است. ارائه‌کنندگان آموزش از دور از تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات برای بهبود سطح و سرعت ارتباطات بین دانشجویان و استادان و دسترسی آسان‌تر به منابع اطلاعاتی دانشگاه استفاده می‌کنند.

بررسی اهداف آموزش از دور در سطح عالی، بیانگر این نکته است که تمامی اهداف آموزش از دور در برای افزایش و تقویت توسعه انسانی است؛ چرا که موجب می‌شود افراد در هر شرایطی بتوانند به تحصیل خود ادامه داد. و بر روی خود سرمایه‌گذاری نمایند. علاوه بر آن آموزش از دور، رفتار و خصایصی را مانند خودآموزی و خودپژوهی و عدم اتکاء صرف به استاد و محیط آموزشی را در دانشجویان تقویت می‌کند.

توسعه آموزش از دور یکی از راهکارهای موفق است که هر روز بر گستره آن در سطح کشورهای جهان افزوده می‌شود، که علاوه بر کاهش هزینه آموزش، فرصت‌های آموزشی متنوعی را در جهت گسترش عدالت آموزشی بیشتر فراهم کرده است. در ایران پس از انقلاب اسلامی نیز آموزش از دور با تأسیس دانشگاه پیام نور به آموزش عالی ایران وارد شد. در همین راستا، اثر آموزش از راه دور بر توسعه انسانی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

این پژوهش درصدد است به سئوال‌های زیر پاسخ دهد:

۱. آیا آموزش از دور آموزش عالی بر توسعه انسانی ایران اثرگذار بوده است؟
۲. به چه میزان دانشگاه پیام نور در تحقق شاخص‌های توسعه انسانی سهم داشته است؟

روش پژوهش

در این پژوهش برای مطالعه نقش دانشگاه پیام نور از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. در بخش بررسی مبانی نظری از روش کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد و مدارک و برای بررسی و تحلیل اثر دانشگاه پیام نور بر توسعه انسانی از روش طولی^۱ به شیوه بررسی تحلیل روندها بهره برده شده است. همچنین برای محاسبه سهم دانشگاه پیام نور در توسعه انسانی ایران از داده‌های ارائه شده در گزارشات و داده‌های برنامه توسعه سازمان ملل و شاخص‌های توسعه جهانی^۲ برای دوره ۱۹۹۰-۲۰۰۷ استفاده شده است.

1. Longitudinal

2. World Development Indicators (WDI) 2008

یافته‌ها

سؤال اول: آیا آموزش از دور آموزش عالی در توسعه انسانی ایران اثرگذار بوده است؟

برای پاسخگویی به سؤال فوق هر یک از محورهای زیر مورد بحث قرار می‌گیرد:

دانشگاه پیام نور و توسعه انسانی

چند سال پس از انقلاب فرهنگی و باز شدن دانشگاه‌ها، دانشگاه پیام نور در سال ۱۳۶۷ به عنوان یک دانشگاه نیمه‌حضور و آموزش از دور فعالیت خود را آغاز کرد؛ در حال حاضر فعالیت آموزشی خود را با بیش از ۸۱۰۰۰۰ دانشجو (درسال تحصیلی ۱۳۸۸-۸۹) در گستره وسیعی از کشور توسعه داده است.

جدول (۱) آمار پذیرفته‌شدگان آموزش عالی

پیام نور	دانشگاه آزاد اسلامی	سایر دانشگاهها	
۴۳۷۰	۳۵۴۵۳	۵۷۴۰۱	۱۳۶۷
۲۵۰۰۸۲	۲۵۴۶۳۰	۲۳۷۳۲۳	۱۳۸۵
۱۹۰۳۴۷	-----	۶۳۲۵۰۵	۱۳۸۸

منبع: آمار آموزش عالی، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی

جدول (۱) آمار پذیرفته‌شدگان آموزش عالی را در دو سال ۱۳۶۷، ۱۳۸۵ و ۱۳۸۸ به تفکیک دانشگاه پیام نور، دانشگاه آزاد اسلامی و سایر دانشگاه‌های دولتی و غیرانتفاعی را نشان می‌دهد. اطلاعات این جدول نشان می‌دهد که در طی دوره فوق رشد پذیرفته‌شدگان در دانشگاه پیام نور بطور متوسط سالانه ۱۸ درصد بوده است. این امر باعث شده است طی دوره ۸۸-۱۳۶۹ (جدول (۲)) تعداد دانشجویان پیام نور از ۲۸۳۴۲ نفر به ۸۱۸۱۴۷ نفر افزایش یابد.

جدول (۲) آمار دانشجویان آموزش عالی

پیام نور	دانشگاه آزاد اسلامی	سایر دانشگاهها	
۲۸۳۴۲	۲۰۱۹۸۷	۲۸۳۷۳۴	۱۳۶۹
۶۸۴۲۷۱	۱۲۸۹۶۳۷	۸۵۴۶۰۳	۱۳۸۵
۸۱۸۱۴۷	۱۴۶۰۰۰۹	۱۵۱۲۷۰۳	۱۳۸۸

منبع: آمار آموزش عالی، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی

رشد کمی دانشگاه پیام نور موجب شد که این دانشگاه جزو بزرگترین دانشگاه‌های باز و آموزش از دور جهان به لحاظ تعداد دانشجو قرار گیرد. مطالعات بیانگر این نکته هستند که در آموزش‌های از راه دور، هزینه صرف شده برای دانشجویان حداقل ۵۰ درصد کمتر از دانشگاه‌های حضوری و سنتی است. این امر بخصوص برای کشورهای در حال توسعه و ایران که افراد عمدتاً از درآمد متوسط و متوسط رو به پایین برخوردارند بسیار حائز اهمیت است و می‌تواند به گسترش آموزش عالی و افزایش نرخ پوشش تحصیلی جامعه کمک بسیار نماید. (ابراهیمی (الف)، ۱۳۸۸)

دانشگاه پیام نور ویژگی‌هایی که دارد، می‌تواند برای رفع و حل مشکلاتی که در راه کسب آموزش عالی در جامعه به دلایل جغرافیایی، مکانی، زمانی، شخصی و غیره، وجود دارد مورد استفاده قرارگیرد.

- توسعه انسانی منطقه‌ای

بررسی توزیع استانی دسترسی به آموزش عالی نشان می‌دهد که استان‌های نسبتاً توسعه‌یافته کشور، بیشترین گسترش و توسعه آموزش عالی را داشته‌اند و از سوی دیگر، استان‌های توسعه نیافته، کمترین میزان شاخص‌های آموزش عالی را دارا بودند. هر چند رشد متوسط سالانه این شاخص‌ها در ده سال گذشته بیانگر بهبود توزیع استانی دسترسی به آموزش عالی است (روشن ۱۳۸۶، ۳۳). مطالعاتی در زمینه توزیع استانی دانشگاه پیام نور بیانگر این نکته است که توزیع مراکز در سطح مناطق ده‌گانه پیام نور تقریباً یکنواخت اما در سطح استان‌ها غیر یکنواخت است. استان اصفهان بیشترین مرکز پیام نور و استان تهران به لحاظ مطلق و هم به لحاظ نسبی دارای کمترین مرکز است (خداداد کاشی و فراهانی ۱۳۸۰، ۱۲۳).

مقایسه رتبه‌بندی استان‌های کشور به لحاظ شاخص توسعه انسانی^۱ در سال ۱۳۸۳ با توزیع دسترسی به آموزش عالی در همان سال بیانگر این نکته است که (به استثناء استان‌های قم که از شاخص توسعه انسانی خوبی برخوردار است و از لحاظ شاخص آموزش عالی در وضعیت پایینی قرار داشته و برعکس در استان سیستان و بلوچستان) توزیع دسترسی به آموزش عالی تقریباً با شاخص توسعه انسانی هماهنگ است (روشن ۱۳۸۶، ۶۵). با توجه به اهداف دانشگاه پیام‌نور مانند همگانی کردن آموزش عالی و فراهم کردن آموزش عالی در مناطق محروم، عملاً این دانشگاه می‌تواند کمک شایانی در افزایش و ارتقاء توسعه انسانی و شاخص آن در مناطق و استان‌های کمتر برخوردار، بنماید.

1. Human Development Index (HDI)

- نرخ پوشش تحصیلی

نرخ پوشش تحصیلی آموزش عالی یکی از شاخص‌های مهم آموزشی است که می‌تواند نقش مهمی در رشد شاخص توسعه انسانی کشور- در مقایسه با شاخص توسعه انسانی دیگر کشورها- داشته باشد، زیرا نه تنها می‌تواند بطور مستقیم بر شاخص ترکیبی آموزش اثرگذار است، بلکه بصورت غیرمستقیم می‌تواند بر شاخص امید به زندگی و درآمد ملی سرانه نیز مؤثر باشد. دانشگاه پیام نور در دو دهه شاهد رشد زیادی در پذیرش دانشجو بوده است از اینرو سهم زیادی در افزایش نرخ پوشش تحصیلی آموزش عالی کشور داشته است (ابراهیمی (الف) ۱۳۸۸).

- انباشت سرمایه انسانی

بخش عمده‌ای از تشکیل سرمایه انسانی به آموزش‌های رسمی برمی‌گردد؛ بطوری که در تخمین‌ها رشد اقتصادی از آموزش رسمی و متوسط سال‌های تحصیلی به عنوان نماینده‌های از سرمایه انسانی استفاده می‌شود (ابراهیمی، فرجادی، ۱۳۸۸). از این رو، دانشگاه پیام نور با بیش از ۸۷۰۰۰۰ دانشجو در سال تحصیلی ۱۳۸۷ سهم قابل توجهی در تشکیل سرمایه انسانی در کشور ایفا می‌کند. بنابراین افزایش سرمایه انسانی حاصل فعالیت دانشگاه پیام نور، از طریق رشد اقتصادی درآمد سرانه را نیز افزایش می‌دهد که بطور غیرمستقیم موجب افزایش شاخص توسعه انسانی می‌گردد.

- دسترسی همگانی

دسترسی همگانی به آموزش از مهم‌ترین اهداف کشورها بحساب می‌آید. آموزش از دور پتانسیلی عظیم و کانالی قدرتمند برای کشورهای در حال توسعه است تا آموزش را به گروه‌هایی که قبلاً از آموزش محروم بوده‌اند، برسانند (بانک جهانی، ۲۰۰۰: ۳۱). بنابر این، یکی از راه‌های مطمئن برای فرزندان خانواده‌های محروم، کم درآمد و دور افتاده برای رسیدن به جایگاه مناسب اجتماعی و طی کردن پلکان‌های ترقی اجتماعی و اقتصادی ورود به آموزش عالی است؛ و این امکان تنها از طریق افزایش دسترسی آموزش عالی در مناطق محروم و دورافتاده امکان‌پذیر است. افزایش دسترسی به آموزش عالی در مناطق محروم برای کسانی که در این مناطق شاغلند و یا قادر به ادامه تحصیل در شهرهای دیگر نیستند و زنان و دخترانی که به لحاظ فرهنگی، اجتماعی و یا اقتصادی نمی‌توانند در مکان‌های دیگر غیر از شهر یا استان خود به ادامه تحصیل به پردازند بسیار مهم است و ارائه آموزش از دور توسط دانشگاه پیام‌نور در مناطق محروم در این زمینه می‌تواند کمک بسیار موثری باشد.

- عدالت و برابری آموزشی

دولت موظف است شرایط دسترسی به آموزش عالی به گونه‌ای که تا حد امکان برابری و عدالت آموزشی رعایت شود، برای شهروندان فراهم نماید. تحقق عدالت آموزشی در سطح عالی، هزینه زیادی را به دولت و جامعه تحمیل می‌کند. به خصوص در سطح آموزش عالی ارائه خدمات آموزشی به همه متقاضیان در اقصا نقاط کشور بسیار پرهزینه و مشکل است. در این راه، آموزش از دور، روشی است که با هزینه کمتر، این توانایی را به جامعه می‌دهد که عدالت آموزشی را در سطوح مختلف بهبود بخشند و از آنها در برای تعمیق توسعه انسانی و اعتلای جامعه استفاده نمایند.

- مسائل شغلی

تغییرات سریع در بازار کار و نیازهای آن موجب شده است تا نیازهای آموزشی به مسئله‌های مادام‌العمر تبدیل شود؛ زیرا نه تنها بازارکار بلکه جامعه متغیر امروزی متقاضی مهارت‌ها و دانشی است که مستلزم بروز شدن است. اما بسیاری بدلیل مسائل شغلی خود نمی‌توانند از آموزش عالی حضوری استفاده نمایند و متقاضی روش‌های جدید آموزشی هستند تا بتوانند در عرصه و فضای یاددهی- یادگیری نیازهای خود را برطرف نمایند. از جمله مزایای آموزش از دور، برآورده کردن نیازهای فراگیرانی است که داشتن مسئولیت‌های شغلی و خانوادگی آنها را از حضور در محیط‌های آموزشی حضوری باز می‌دارد. فراگیران بزرگسال می‌توانند در حالی که در این دوره‌ها شرکت می‌کنند، شغل خود را حفظ کرده و بر تجربیات شغلی خود بیفزایند.

- تحصیل و مشارکت زنان

مقایسه نرخ پوشش تحصیلی در بین کشورهای مختلف جهان به لحاظ جنسیتی نشان می‌دهد که تقاضای حضور زنان در آموزش عالی یک گرایش جهانی است و زنان احتمالاً بهترین و کم مخاطره‌ترین راه برای ارتقاء اجتماعی و دسترسی به حقوق و امتیازات برابر با مردان را راهیابی به آموزش عالی می‌دانند (روشن، ۱۳۸۶: ۵۴). آموزش از دور تمایل زنان را برای ادامه تحصیل در سطح عالی افزایش داده، هزینه ماندن در خانه را برای آنان افزایش می‌دهد و آنان را به مشارکت بیشتر در تولید اقتصادی و کسب درآمد بجای کار در منزل تشویق می‌نماید. زنان تحصیل کرده در برابر تغییرات محیطی، اجتماعی و شغلی انعطاف‌پذیرترند و در تربیت فرزندان خود موفق‌تر هستند. از آنجاییکه نیمی از جمعیت جوامع را زنان تشکیل می‌دهند، حداقل نیمی از توسعه انسانی در یک کشور حاصل تلاش و همت زنان است. درحالیکه در عمل اثر فعالیت‌های زنان بر توسعه انسانی بدلیل بر عهده داشتن مسئولیت خانه و تربیت فرزندان می‌تواند بسیار فراتر از آن چیزی باشد که معمولاً تصور می‌شود.

مشارکت و سهم زنان در آموزش عالی در ایران همواره رو به بهبود بوده است. عمده دانشجویان در حال تحصیل در دانشگاه پیام نور را زنان تشکیل می‌دهند که نشان دهنده تمایل زنان به ادامه تحصیل از طریق آموزش از دور است. افزایش مثبت نام و گسترش آموزش از دور در سطح عالی بخصوص در جمعیت زنان، کمک شایانی به کاهش پراکندگی توسعه انسانی کشور و بهبود وضعیت توسعه انسانی زنان را بهبود می‌بخشد.

- هزینه کمتر آموزش از دور

یکی از مشکلاتی که همواره بخش آموزش، بخصوص در سطح عالی وجود داشته است، عدم وجود منابع مالی کافی جهت تامین آموزشی کارا، کیفی و مطلوب بوده است. در عمل بسیاری از دولتها بخصوص در کشورهای درحال توسعه قادر نبوده‌اند به اندازه کافی و لازم آموزش را بخصوص در سطح عالی را تامین مالی نمایند.

عموماً هزینه ارائه آموزش از دور، بسیار کمتر از ارائه همان آموزش به روش سنتی و حضوری آن در سطح عالی است. بنابراین دولتها می‌توانند با همان مقدار هزینه‌ای که برای آموزش عالی متحمل می‌شده‌اند و یا با ثابت نگاه داشتن مبالغی که به آموزش عالی سنتی اختصاص داده‌اند و تخصیص مبالغ اضافه به آموزش از دور، با ارائه آموزش از دور به افراد بیشتر آموزش ارائه دهند و بدین ترتیب شاخص توسعه انسانی را کشور بهبود بخشند.

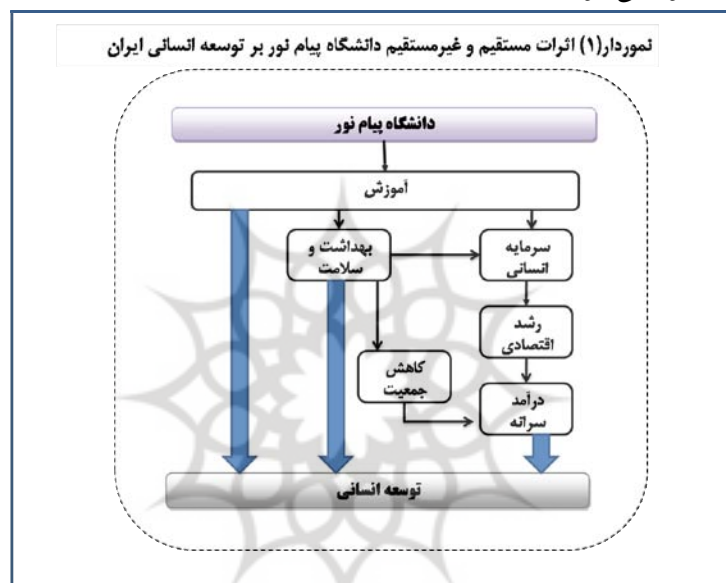
- استفاده از روش‌ها و ابزارهای نوین آموزشی

استفاده از فناوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطاتی و چندرسانه‌ای یکی دیگر از مزایایی است نظام آموزش از دور برای رساندن آموزش به دورترین نقاط و ارتباط بیشتر، قویتر و موثرتر دانشجوی، استاد و پردیس دانشگاه با یکدیگر، می‌تواند مورد استفاده قرار دهد. در نظام آموزش از دور، دانشجویان با رهایی از قید و بندهای رایج آموزشی در دانشگاه‌های حضوری، با قدم نهادن به دنیای رایانه‌ها و اینترنت می‌توانند مشارکت بیشتری در فرآیند یاددهی-یادگیری داشته باشند و در عمل مجبورند از نرم‌افزارهای کامپیوتری و اینترنت که بخش عمده‌ای از اطلاعات علمی و آموزشی در آنها وجود دارد، استفاده کنند و فرآیند یادگیری را تسهیل نمایند.

سؤال دوم: به چه میزان دانشگاه پیام نور در توسعه منابع انسانی کشور سهم داشته است؟

سهم دانشگاه پیام نور در توسعه انسانی

شاخص توسعه انسانی از سه شاخص آموزش، امید به زندگی و درآمد سرانه بدست می‌آید. همانطور که در نمودار (۱) نمایان است، دانشگاه پیام نور از سه طریق بصورت مستقیم و غیرمستقیم می‌تواند به افزایش شاخص توسعه انسانی کمک نماید. دانشگاه پیام نور به صورت مستقیم با آموزش افراد متقاضی در سطح عالی، به طور مستقیم شاخص ترکیبی آموزش را افزایش داده و موجب افزایش شاخص توسعه انسانی در کشور می‌شود.

منبع: (ابراهیمی، ۱۳۹۰)

از سوی دیگر آموزش حاصل از فعالیت‌های دانشگاه پیام نور باعث ارتقاء بهداشت و سلامت در افراد آموزش دیده و خانواده های آنان می‌گردد. این امر موجب افزایش شاخص های بهداشت و سلامت در کشور گردیده و امید به زندگی را در کشور افزایش می‌دهد و بدین ترتیب دانشگاه پیام نور، به طور غیرمستقیم شاخص توسعه انسانی را بهبود خواهد بخشید.

آموزش در دانشگاه پیام نور موجب انباشت سرمایه انسانی از طریق افزایش دانش، مهارت‌ها، خلاقیت و نوآوری، سلامت و بهداشت و در نهایت افزایش بهره‌وری می‌شود و بدین ترتیب اسباب رشد اقتصادی و درآمد سرانه را فراهم خواهد کرد، که خود یک پارامتر اثرگذار بر روی شاخص توسعه انسانی است. از سوی دیگر درآمد سرانه تحت تأثیر کاهش رشد جمعیت حاصل است ارتقاء فرهنگ سلامت و آموزش‌های پزشکی و... نیز قرار می‌گیرد.

شاخص توسعه انسانی ترکیبی از چهار معیار امید به زندگی، نرخ باسوادی بزرگسالان، نرخ ناخالص ثبت نام و درآمد سرانه است، که بصورت زیر بدست می‌آید (برنامه توسعه سازمان ملل، ۲۰۰۶: ۳۹۴):

$$HDI = \frac{Le + y + E}{3} \quad (1)$$

که در آن، Le شاخص امید به زندگی^۱، y شاخص تولید ناخالص ملی سرانه (بر اساس برابری قدرت خرید)^۲ و E شاخص آموزش است که از معادلات زیر بدست می‌آید:

$$Le = \frac{Le_c - Le_{\min}}{Le_{\max} - Le_{\min}} \quad (2)$$

که در آن Le_{\max} بیشترین مقدار امید به زندگی (که ۸۵ سال در نظر گرفته شده است)، Le_{\min} کمترین مقدار امید به زندگی (که ۲۵ سال در نظر گرفته شده است) و Le_c امید به زندگی در سال مورد نظری است که شاخص توسعه انسانی برای آن محاسبه می‌شود.

برای محاسبه شاخص درآمد سرانه از معادله زیر استفاده می‌شود:

$$y = \frac{\ln y_c - \ln y_{\min}}{\ln y_{\max} - \ln y_{\min}} \quad (3)$$

که در آن y_{\max} بیشترین درآمد سرانه (که بر اساس برابری قدرت خرید ۴۰۰۰۰ هزار دلار در نظر گرفته شده است)، y_{\min} کمترین مقدار درآمد سرانه (که بر اساس برابری قدرت خرید ۱۰۰ دلار در نظر گرفته شده است)، y_c درآمد سرانه کشوری است که شاخص توسعه انسانی برای آن باید محاسبه شود.

-
1. Life expectancy at birth
 2. GDP per Capita (PPP US\$)

شاخص آموزش E از دو معیار نرخ باسوادی بزرگسالان a و نرخ ناخالص ثبت نام g (به صورت ترکیبی از نرخ ثبت نام در آموزش ابتدایی، متوسطه و تحصیلات عالی) بدست می‌آید. شاخص آموزش بصورت زیر بدست می‌آید:

$$E = w_1 \left(\frac{a_c - a_{\min}}{a_{\max} - a_{\min}} \right) + w_2 \left(\frac{g_c - g_{\min}}{g_{\max} - g_{\min}} \right) \quad (4)$$

که در آن w_1 ضریب نرخ باسوادی بزرگسالان برابر با $\frac{2}{3}$ است و w_2 ضریب نرخ ترکیبی ثبت نام برابر با $\frac{1}{3}$ است، نرخ ترکیبی ثبت نام از میانگین نرخ ناخالص ثبت نام در آموزش ابتدایی، متوسطه و آموزش عالی (فرمول ۵) بدست می‌آید.

$$g_c = \frac{e_p + e_s + e_h}{3} \quad (5)$$

دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی از طریق نرخ ناخالص ثبت نام آموزش عالی e_h بر شاخص آموزش و به طبع شاخص توسعه انسانی بصورت مستقیم اثر می‌گذارند. نرخ ناخالص ثبت نام e_h خود از مجموع نرخ‌های ثبت نام در دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی بدست می‌آید که دانشگاه پیام نور بخش عمده‌ای از آن را تشکیل می‌دهد. بنابراین میزان نرخ ثبت نام در دانشگاه پیام نور بصورت مستقیم در شاخص توسعه انسانی اثرگذار است.

برای محاسبه میزان اثر دانشگاه پیام نور در شاخص توسعه انسانی ایران در این مقاله تعداد ثبت نام دانشجویان از کل ثبت نام شدگان دانشگاه‌ها کسر گردیده و شاخص توسعه انسانی در سال‌های مورد بررسی محاسبه گردیده است و شاخص توسعه انسانی بدون در نظر گرفتن دانشگاه پیام نور بدست آمده است که در جدول (۴) آمده است.

جدول شماره (۳) روند شاخص توسعه انسانی در ایران

سال (۱)	رتبه (۲)	شاخص توسعه انسانی (۳)	شاخص امید به زندگی (۴)	شاخص آموزش (۵)	شاخص درآمد سرانه (۶)	نرخ باسوادی بزرگسالان (۷)	نرخ ترکیبی ثبت نام (درصد) (۸)
۱۹۹۹	۹۰	۰.۷۱۴	۰.۷۳	۰.۷۵	۰.۶۷	۷۵.۷	۷۳
۲۰۰۰	۹۸	۰.۷۲۱	۰.۷۳	۰.۷۵	۰.۶۸	۷۶.۳	۷۳
۲۰۰۱	۱۰۶	۰.۷۱۹	۰.۷۵	۰.۷۳	۰.۶۸	۷۷.۱	۶۴
۲۰۰۲	۱۰۱	۰.۷۳۲	۰.۷۵	۰.۷۴	۰.۷۰	۷۷.۱	۶۹
۲۰۰۳	۹۹	۰.۷۳۶	۰.۷۶	۰.۷۴	۰.۷۱	۷۷	۶۹
۲۰۰۴	۹۶	۰.۷۴۶	۰.۷۶	۰.۷۵	۰.۷۲	۷۷	۷۲
۲۰۰۵	۹۴	۰.۷۵۹	۰.۷۵۴	۰.۷۹۲	۰.۷۳۱	۸۲.۴	۷۲.۸
۲۰۰۶	۸۴	۰.۷۷۷	۰.۷۵۹	۰.۸۰۴	۰.۷۶۹	۸۴	۷۳.۲
۲۰۰۷	۸۸	۰.۷۸۲	۰.۷۶۹	۰.۷۹۳	۰.۷۸۴	۸۲.۳	۷۳.۲

منبع: گزارش‌های توسعه انسانی سال‌های ۲۰۰۱ الی ۲۰۰۹

همانطور که جدول (۳) نشان می‌دهد شاخص توسعه انسانی ایران و اجزاء تشکیل‌دهنده آن در سال‌های ۱۹۹۹ الی ۲۰۰۷ بجزء در برخی موارد روندی صعودی داشته‌اند بطوریکه شاخص توسعه انسانی ایران از ۰.۷۱۴ به ۰.۷۸۲ رسیده است با این وجود از آنجائیکه این شاخص در مقایسه با توسعه انسانی سایر کشورها بدست می‌آید رتبه ایران در بین کشورها همواره روندی صعودی نداشته و در برخی سال‌های از جمله سال ۲۰۰۷ سیر نزولی داشته است.

جدول شماره (۴) روند شاخص توسعه انسانی بدون احتساب دانشگاه پیام نور در ایران

سال (۱)	رتبه (۲)	شاخص توسعه انسانی (۳)	نرخ ثبت نام آموزش عالی ایران بدون پیام نور (۴)	نرخ ترکیبی ثبت نام بدون پیام نور (۵)	شاخص آموزش بدون پیام نور (۶)	شاخص توسعه انسانی بدون پیام نور (۷)
۱۹۹۹	۹۰	۰.۷۱۴	۱۶.۹۹	۷۲.۲۸	۰.۷۵	۰.۷۱۳
۲۰۰۰	۹۸	۰.۷۲۱	۱۷.۱۱	۷۲.۲۵	۰.۷۵	۰.۷۲۰
۲۰۰۱	۱۰۶	۰.۷۱۹	۱۷.۶۰	۶۳.۱۲	۰.۷۲	۰.۷۱۷
۲۰۰۲	۱۰۱	۰.۷۳۲	۱۶.۷۱	۶۸.۰۴	۰.۷۴	۰.۷۳۲
۲۰۰۳	۹۹	۰.۷۳۶	۱۷.۳۴	۶۷.۸۹	۰.۷۴	۰.۷۳۶
۲۰۰۴	۹۶	۰.۷۴۶	۱۸.۹۰	۷۰.۷۱	۰.۷۵	۰.۷۴۵
۲۰۰۵	۹۴	۰.۷۵۹	۲۰.۳۳	۷۱.۵۳	۰.۷۹	۰.۷۵۸
۲۰۰۶	۸۴	۰.۷۷۷	۲۲.۵۹	۷۱.۸۴	۰.۸۰	۰.۷۷۶
۲۰۰۷	۸۸	۰.۷۸۲	۱۷.۹۰	۷۰.۲۴	۰.۷۸	۰.۷۷۹

منبع: ۱- ستون دوم و سوم از گزارش‌های توسعه انسانی سال‌های ۲۰۰۱ الی ۲۰۰۹
۲- ستون‌های چهارم الی هفتم در این پژوهش محاسبه شده است.

نتایج برآوردهای این پژوهش در جدول (۴) آمده است. مقایسه شاخص توسعه انسانی در ستون سوم با شاخص محاسباتی بدون دانشگاه پیام نور (ستون هفتم) نشان می‌دهد که در نظر نگرفتن پذیرفته شدگان پیام نور در شاخص توسعه انسانی، مقدار این شاخص را کاهش می‌دهد و این کاهش با روند صعودی پذیرفته شدگان دانشگاه پیام نور روندی فزاینده داشته، بطوریکه این مقدار در سال ۲۰۰۷ شاخص توسعه انسانی را ۰.۰۰۳ واحد کاهش داده است. با توجه به اینکه روند افزایش پذیرفته شدگان دانشگاه پیام نور تاکنون روندی افزایشی داشته است این مقدار احتمالاً در سال‌های ۲۰۰۸ و ۲۰۰۹ نیز افزایش یافته است.

نتیجه گیری

آموزش یک از ارکان اصلی توسعه انسانی است و سایر ارکان توسعه انسانی به نوعی، مستقیم و غیرمستقیم به آموزش بطور عام و آموزش عالی بصورت خاص وابسته‌اند. در شرایط جدید جهانی و حرکت بسوی جوامع دانش بنیان، آموزش عالی از اهمیت دوچندان و ویژگی‌های برخوردار شده است؛ زیرا آموزش عالی علاوه بر انتقال دانش موجود به دانشجویان (از طریق آموزش)، دانش جدید نیز تولید می‌کنند که موجب ایجاد اشتغال، افزایش ثروت و کمک به رشد اقتصاد ملی می‌شود.

در این وادی روش‌های جدید آموزش از دور با استفاده از روش‌های نوین آموزشی، بسیاری از محدودیت‌های مکانی و زمانی را که در آموزش افراد خلل ایجاد می‌کنند، کاهش داده‌اند، بنابراین توانسته است بخشی از افرادی را که دانشگاه‌های رسمی و سنتی قادر به ارائه خدمات آموزشی به آنها نیستند، پوشش دهند و کمک شایان توجهی به توسعه انسانی نمایند. در این شیوه، با استفاده از مشارکت بیشتر دانشجو تلاش می‌شود با بهره‌گیر از فناوری‌های نوین، رسانه‌ها و وسائل ارتباط جمعی و چند رسانه‌ای، خدمات آموزشی مناسبتر و سهل‌تری به علاقمندان به ادامه تحصیل در سطح عالی ارائه گردد و سهم بیشتری از آموزش و فرآیند یاددهی-یادگیری بر عهده دانشجو قرار دارد.

افزایش تمایل متقاضیان تحصیل در آموزش عالی از طریق آموزش از دور به عنوان روشی که فرصت‌های یادگیری انعطاف‌پذیری را با هزینه آموزشی کمتر و دسترسی سهلتر ارائه می‌کند می‌تواند کمک موثری به افزایش شاخص‌های آموزشی بنماید. درواقع دسترسی بیشتر گروه‌های محروم از آموزش عالی اجازه می‌دهد که از تمام استعدادها و ظرفیت‌های انسانی جامعه استفاده شود.

آموزش از دور روشی مؤثر برای آموزش‌های مادام‌العمر و ارتقاء مهارت‌های حرف‌های و شغلی است. افراد باید در هر شرایطی بتوانند به تحصیل خود ادامه دهند و بر روی خود سرمایه‌گذاری نمایند. علاوه بر آن آموزش از دور رفتار و خصایصی را مانند خودآموزی و خود پژوهی و عدم اتکاء صرف به استاد و محیط آموزشی را در دانشجویان تقویت می‌کند.

آموزش از دور در مقطع آموزش عالی طی دو دهه گذشته موجب افزایش مشارکت و سهم زنان در آموزش عالی - به عنوان پارامتری تأثیرگذار بر توسعه انسانی - شده است. عمده دانشجویان در حال تحصیل در دانشگاه پیام نور را زنان

تشکیل می‌دهند که نشان‌دهنده تمایل زنان به ادامه تحصیل از طریق آموزش از دور است. افزایش ثبت‌نام و گسترش آموزش از دور در سطح عالی بخصوص در جمعیت زنان، کمک شایانی به کاهش پراکندگی توسعه انسانی کشور و بهبود وضعیت توسعه انسانی زنان (و جامعه از طریق خانواده) می‌کند. از سوی دیگر، توسعه انسانی منطقه‌ای، افزایش نرخ پوشش تحصیلی، انباشت سرمایه انسانی، دسترسی همگانی به آموزش عالی، افزایش عدالت آموزشی، اثرات مثبت اجتماعی و فرهنگی، بهبود شاخص‌های بهداشت و سلامت، افزایش بهره‌وری، رشد اقتصادی و درآمد سرانه، پاسخگویی به نیازهای بازارکار، مشارکت بیشتر زنان، کاهش تقاضای ورود به آموزش عالی، کاهش هزینه در آموزش عالی، استفاده از روش‌ها و فناوری نوین آموزشی، همه حاصل فعالیت آموزش عالی از دور است که توانسته است ظرفیت توسعه انسانی در کشور را بالا ببرد.

فعالیت دانشگاه پیام نور به عنوان بزرگترین مرکز ارائه دهنده آموزش عالی از دور اثرات مستقیم و غیرمستقیم زیادی بر جامعه داشته است. از نظر شاخص توسعه انسانی نتایج این مقاله نشان می‌دهد که از سال ۲۰۰۰ تا سال ۲۰۰۷ اثر آموزش‌های این دانشگاه بر شاخص توسعه انسانی افزایش داشته است و به ۰/۰۰۳ رسیده است و انتظار بر این است که با افزایش سریع دانشجویان در سال‌های اخیر به روش الکترونیک و از دور این مقدار همچنان افزایش یابد.

قدردانی:

این مقاله برگرفته از یک طرح پژوهشی با عنوان «نقش آموزش‌های نیمه حضوری و دانشگاه پیام نور در توسعه انسانی در ایران» است که با حمایت مالی پژوهشکده آموزش باز و از دور دانشگاه پیام نور انجام شده است و بدین‌وسیله از همکاری و مساعدت آن پژوهشکده قدردانی می‌شود.

منابع

- آمار آموزش عالی، سال‌های ۱۳۶۹ الی ۱۳۸۶، مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
- آمار دانشگاه آزاد اسلامی، سال‌های ۱۳۶۸ الی ۱۳۸۶، اداره کل فناوری اطلاعات و ارتباطات دانشگاه آزاد اسلامی.
- ابراهیمی یزدان ((الف) ۱۳۸۸). نقش آموزش‌های نیمه حضوری و دانشگاه پیام نور در توسعه انسانی ایران. دانشگاه پیام نور، پژوهشکده آموزش باز و از دور.
- ابراهیمی یزدان ((ب) ۱۳۸۸). دانشگاه و توسعه مبتنی بر دانایی. مجموعه مقالات آموزش از راه دور، پژوهشکده آموزش باز و از دور، دانشگاه پیام نور.
- ابراهیمی یزدان، فرجادی غلامعلی (۱۳۸۸). آموزش عالی مشوق رشد در اقتصادهای باز. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، شماره پیاپی ۵۴، سال پانزدهم شماره ۴ (۶۱-۴۹)
- خداداد کاشی فرهاد، فراهانی ابوالفضل (۱۳۸۰). بررسی نحوه توزیع مراکز، دانشجویان و رشته‌های تحصیلی دانشگاه پیام نور در سطح کشور. مجموعه مقالات دومین کنفرانس آموزش باز و از راه دور، دانشگاه پیام نور.
- روشن احمدرضا (۱۳۸۶). امکان‌سنجی افزایش پوشش تحصیلی به ۳۰ درصد. مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
- Alkire Sabina (2010). *Human Development: Definitions, Critiques, and Related Concepts*. United Nations Development Programme, Human Development Reports.
- World Bank (1994). *Higher Education: The Lessons of Experience*. Washington, D.C.
- World Bank (2000). *Higher Education in Developing Countries: Peril and Promise*, World Bank, Washington, D.C.
- World Bank (2003). *Lifelong Learning in the Global Knowledge Economy: Challenges for Developing Countries*, Washington D.C.
- World Bank (2008). World development indicators CD.
- UNDP (1990). Human Development Report 1990.
- UNDP (2000). Human Development Report 2000.
- UNDP (2001). Human Development Report 2001.
- UNDP (2002). Human Development Report 2002.
- UNDP (2003). Human Development Report 2003.
- UNDP (2004). Human Development Report 2004.
- UNDP (2005). Human Development Report 2005.
- UNDP (2006). Human Development Report 2006.
- UNDP (2008). Human development report 2007/2008.
- UNDP (2009). Human Development Report 2009.
- UNDP (2010). Human Development Report 2010.